

KRZYSZTOF KORZENIOWSKI

ALIENACJA POLITYCZNA W WARUNKACH TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ W POLSCE

1. ALIENACJA POLITYCZNA - POJĘCIE I ZJAWISKO

W rozważaniach nad ludzką podmiotowością istnieje nurt ujmujący ją w kategoriach wpływu, kontroli, przedmiotowej działalności [zob. Tomaszewski 1977; Obuchowski 1977; Czapiński 1979]. O ludzkiej podmiotowości zwykliśmy mówić, gdy działalność jest uświadamiana oraz inicjowana przez jednostkę według jej własnych wartości i standardów. Jej przeciwieństwo zidentyfikowaliśmy jako alienację. Pomysł taki nie jest oryginalny - za rozważaniami K. Marksa o alienacji stała z gruntu podmiotowa koncepcja natury ludzkiej - alienacja zaś stanowiła w jego koncepcji tej natury historycznie uwarunkowane zaprzeczenie¹ [Korzeniowski i in. 1983; Korzeniowski 1991a].

We współczesnych naukach społecznych w studiach nad alienacją dominuje podejście wielowymiarowe, zapoczątkowane należącym już do klasyki artykułem M. Seemana *On the meaning of alienation*. Autor ten wyróżnił pięć rodzajów czy sposobów rozumienia alienacji: bezsilność, bezsens, anomie (normlessness), izolację społeczną i samowyobcowanie (self-estrangement) [Seeman 1959]. Podejście to bywa określane mianem socjologicznego [Schacht 1971]. Alienacja oznacza tu zwykle stan bezradności i/lub separacji człowieka wobec rzeczywistości społecznej lub jakiegoś jej fragmentu czy aspektu [por. Miluska 1990].

Alienacją polityczną przed z górą dwudziestu laty zajmowała się A. Finifter [1972]. Bezpośrednią inspiracją jej koncepcji było podejście M. Seemana. Analiza czynnikowa, której poddała odpowiedzi na pytania przeprowadzonych wywiadów, pozwoliła wyróżnić dwa czynniki. Pierwszy, nazwany bezsilnością, dotyczy z jednej strony nierozumienia zjawisk i procesów politycznych, z drugiej zaś braku gotowości do podejmowania działań politycznych i niewiary w ich skuteczność. Wydaje się więc, że wyróżniony czynnik można interpretować łącznie jako bezsilność i bezsens (według terminologii Seemana). Czynnik drugi został nazwany "spostrzeganą anomią" (perceived normlessness). Oznacza to przeświadczenie, że w sferze procesów politycznych często występują odstępstwa od akceptowanych norm. Finifter zwraca uwagę, że czynnik ten nie oznacza anomiczności (spostrzegania

¹ Przypomnijmy, że gatunkową istotę człowieka K. Marks przedstawia jako życie produkcyjne, wolną i świadomą działalność kształtującą świat przedmiotowy. Na marginesie zauważmy, że jak zauważa A. Ochocki, "określenie kapitału jest w istocie uwikłaną definicją alienacji pracy" (Ochocki 1980, s. 202).

w sobie braku norm czy wartości) danej osoby, lecz dostrzeganie tego stanu rzeczy w życiu politycznym.

Przedmiotem zainteresowania H. W. Perkinsa i W. Bell była alienacja dotycząca systemu politycznego i ekonomicznego. Autorzy utrzymują, że wyobcowanie jest najistotniejszym sposobem rozumienia alienacji. Podzielają zatem przekonanie autora monografii o alienacji politycznej D. Schwartz, który także utożsamia alienację z wyobcowaniem [Schwartz, 1973]. Niestety autorzy nie precyzują bliżej kryteriów swoich preferencji, nie jest jasne na czym postulowana przez nich przydatność miałaby polegać. Perkins i Bell definiują alienację jako "poczucie wyobcowania z, lub poczucie obcości (foreign) w stosunku do społecznej lub kulturowej instytucji" [Perkins, Bell 1980, s. 73].

Inne podejście do problematyki alienacji politycznej prezentuje S. Long. W swym artykule z 1978 r. zaproponował pięciowymiarową koncepcję alienacji politycznej. W jej skład wchodziły: bezsilność, niezadowolenie, cynizm, wyobcowanie i bezradność [Long 1978]. W innej ze swych licznych prac wymienia następujące wskaźniki lub wymiary tego zjawiska: bezsilność, niezadowolenie (discontentement), cynizm, izolacja (detachment), beznadziejność (hopelessness), spostrzegany elitaryzm i brak demokracji [Long, 1980]².

W latach osiemdziesiątych autor niniejszego opracowania podjął próbę zbudowania teoretycznie spójnej koncepcji poczucia alienacji. Wyróżniono wówczas cztery postacie poczucia podmiotowości-alienacji: a) skuteczności-bezsilności, b) sensu-bezsensu, c) eunomii-anomii, d) identyfikacji-wyobcowania [zob. Korzeniowski i in. 1983; Korzeniowski 1986, 1987, 1991a].

Przedstawiona konceptualizacja stanowiła podstawę badań zrealizowanych w Polsce w latach osiemdziesiątych [zob. Korzeniowski 1987, 1989, 1991a]. Uzyskane wyniki nie potwierdziły istnienia homogenicznego zjawiska alienacji politycznej, co sugerują wyniki badań zachodnich. Okazało się, że centralne miejsce w proponowanej konceptualizacji zjawiska pełnią poczucia bezsilności i wyobcowania. Rezultaty te skłoniły nas do definiowania alienacji politycznej jako bezsilności wobec i wyobcowania z systemu społeczno-politycznego³.

Na marginesie odnotujmy, że wiele uwarunkowań alienacji politycznej stwierdzonych w badaniach zachodnich znajdowało potwierdzenie w Polsce lat osiemdziesiątych. Odnotowano jednak znaczące rozbieżności. Po pierwsze - okazało się, że poczucia alienacji nader rzadko zależały bezpośrednio od charakterystyk społeczno-ekonomicznych; po drugie - stwierdzono szereg zależności przeciwnych do oczekiwanych, np. silnie wyalienowane czuły się osoby kierujące się w ocenianiu rzeczywistości ogólnohumanistycznymi wartościami (wewnętrzna, tzw. aksjologiczną orientacją ewaluatywną) czy wyso-

² Trudno nie odnieść wrażenia, że pojęcie alienacji pełni tu funkcję słowa-worka mogącego pomieścić wiele możliwych postaci niezadowolenia z systemu politycznego. Zjawiska wyróżnione przez Longa dotyczą różnych sfer. Są tu osobiste odczucia i oceny oraz spostrzegane właściwości systemu społeczno-politycznego. Koncepcja nie zawiera teoretycznego uzasadnienia dla stosowania wszystkich tych kategorii, ani też nie nadaje im żadnego teoretycznego porządku. Ot, uroki amerykańskiego teoretyzowania.

³ Anomia polityczna w Polsce stała się w latach dziewięćdziesiątych przedmiotem osobnych studiów [zob. Korzeniowski 1991b, 1991c].

ko się oceniające, zaś np. o poczuciu skuteczności decydowało znaczne natężenie orientacji autorytarnej [Korzeniowski 1991a]. Wydaje się, że większość tego rodzaju rozbieżności zależała od charakterystyk systemu społeczno-politycznego Polski lat osiemdziesiątych, w tym silnego kryzysu jego legitymizacji [por. Jasińska-Kania 1989].

W opracowaniu tym postaramy się scharakteryzować zjawisko alienacji politycznej w Polsce w warunkach transformacji systemu społeczno-politycznego. W tym celu (najczęściej, ale nie jedynie) będziemy się odwoływać do wyników badań zrealizowanych na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków jesienią 1991 r.

2. POZIOM ALIENACJI POLITYCZNEJ NA PRZEŁOMIE LAT OSIEMDZIESIĄTYCH I DZIEWIĘCDZIESIĄTYCH - REKONSTRUKCJA ZMIENNOŚCI ZJAWISKA

Na wstępie tego paragrafu warto odnotować, iż w latach osiemdziesiątych w ciągu roku w jakim prowadzono badanie odnotowano wzrost politycznej bezsilności. Wyodrębniono też społeczne i psychologiczne czynniki sprzyjające zmianom natężenia wyróżnionych postaci poczucia alienacji⁴. Stwierdziliśmy też wówczas, że większość badanej próby przeżywała raczej bezsilność niż skuteczność oraz wyobcowanie niż identyfikację z systemem społeczno-politycznym. Z wynikami tymi (nie uzyskanymi wszak na próbie reprezentatywnej) korespondują wyniki badań "Polacy '88". W roku 1988 ze stwierdzeniem "Ludzie tacy jak ja nie mają wpływu na to, co robi rząd" "zdecydowanie zgadzało" się 60,2% ("zdecydowanie zgadzało" i "zgadzało" się aż 85%) ("Polacy '88"). Odmienne wyglądały rozkłady odpowiedzi w roku 1990. Wówczas z tym stwierdzeniem "zdecydowanie zgadzało" się już tylko 38% (zaś "zdecydowanie zgadzało" i "zgadzało" się 70%). Jednocześnie w roku 1990 wzrosło poczucie podmiotowości (rozumiane tu jako suma procentów udzielających odpowiedzi "zdecydowanie nie zgadzam" i "nie zgadzam" się) — zaobserwowano wtedy przyrost z 7,8% (w r. 1988) do 25,7%. Możemy zatem stwierdzić, że na początku panowania elit politycznych wywodzących się z "Solidarności" nastąpił wyraźny spadek alienacji politycznej.

Nieuchronnie pojawia się teraz pytanie: jak wyglądała alienacja polityczna w roku 1991? Zastosowaliśmy wówczas (co sugerowały uprzednie analizy) dwie grupy pozycji - mierzących bezsilność oraz wyobcowanie. Wyniki przedstawiono w tabeli 1.

Wyniki pomieszczone w tabeli 1 wskazują na relatywnie wysoki poziom alienacji politycznej po ponad roku sprawowania władzy przez postsolidarnościowe elity władzy. Zwróćmy uwagę, że porównując rozkład odpowiedzi w pytaniu nr 3 (najbardziej podobnym treściowo do stosowanego "Polacy...") obserwujemy nieznaczny wzrost alienacji do 75,7% i spadek podmiotowości (z 25,7 do 17,2%). Warto dodać, że w roku 1992 ze stwierdze-

⁴ Warto odnotować, że były to badające pierwsze i jedyne w światowej literaturze dane świadczące o zmianach poczucia alienacji (w ciągu jednego roku).

niem "Ludzie tacy jak ja nie mają wpływu na to, co robi rząd" zgodziło się i zdecydowanie zgodziło się już 91%, co oznacza wzrost o 4% w porównaniu z rokiem 1988 {Serwis Informacyjny CBOS 8/1992}.

Tabela 1

Procentowy rozkład odpowiedzi na pytania diagnostyczne dla alienacji politycznej

Pozycje	zdecy- dowanie tak	raczej tak	nie wiem	raczej nie	zdecydo- wanie nie
a) BEZSILNOŚĆ:					
1. Podejmując ważne decyzje społeczne czy ekonomiczne politycy nigdy nie pytają o zdanie nas, zwykłych ludzi	31,9	31,9	8,1	19,8	8,2
2. Wszyscy jesteśmy nic nie znaczącymi kółkami w maszynie polityki	28,1	41,2	12,1	13,1	5,4
3. Zwykli ludzie nie mają żadnego wpływu na decyzje podejmowane przez polityków	39,4	36,3	6,1	11,7	6,5
b) WYOBcowanie:					
1. W naszym obecnym systemie społeczno-politycznym czuję się coraz bardziej obco i nieswojo	19,7	33,7	16,3	25,5	4,8
2. Często mam poczucie, że obecna polityka rządu jest moją polityką*	2,2	9,1	18,3	38,8	33,6

Objaśnienie: * - pozycja "odwrócona"

Relacjonowane wyniki wskazują na istnienie różnicy w poziomie politycznej alienacji polskiego społeczeństwa na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych — obserwujemy różnicę w poziomie bezsilności między rokiem 1988 (85%) a rokiem 1990 (70%), rokiem 1991 (75,7%) i rokiem 1992 (91%). Powstaje zatem pytanie czy obniżenie poziomu poczucia bezsilności w latach 1990 i 1991 był jedynie chwilowym wahnięciem - zmianą czysto ilościową, czy też kryje się za nim jakaś głębsza zmiana struktury społecznej?

W kolejnych analizach stosowano globalny wskaźnik alienacji — była nim średnia wskaźników jej elementów składowych. Dodajmy, że zgodnie z oczekiwaniem okazały się one powiązane pozytywnie ($r = 0,268$ ($p < 0,001$)).

3. POŁOŻENIE W STRUKTURZE SPOŁECZNEJ A ALIENACJA POLITYCZNA

Przypomnijmy, że w latach osiemdziesiątych zaobserwowaliśmy szczególnego rodzaju związki między wskaźnikami pozycji społeczno-ekonomicznej z badanymi postaciami poczucia alienacji politycznej. Po pierwsze, odnotowaliśmy zależności przeciwne do oczekiwanych na podstawie badań zachodnich — np. bardziej bezsilne czuły się osoby młodsze oraz bardziej zamożne. Po drugie zaś, zależności zgodne z oczekiwaniami wykryte w anali-

zach korelacyjnych nie zostały potwierdzone w analizach ścieżkowych {zob. Korzeniowski 1991a}.

W roku 1991 stwierdziliśmy natomiast, że: poziom politycznej bezsilności jest wyższy wśród: kobiet ($F[1;920] = 5,27, p = 0,02$), osób starszych ($F[4;917] = 2,93, p = 0,02$), osób mniej wykształconych ($F[3;904] = 2,94, p < 0,04$); zaś bardziej wyobcowane czuły się osoby: płci żeńskiej ($F[1;920] = 4,84, p < 0,03$), starsze - powyżej 55 roku życia (test Duncana: $p < 0,05$), nie pracujące ($F[1;908] = 4,39, p < 0,05$), nie pełniące funkcji kierowniczych ($F[1;695] = 4,93, p < 0,03$), zatrudnione w firmach państwowych ($F[3;675] = 2,92, p < 0,05$), których ojcowie posiadli jedynie niższe wykształcenie ($F[4;907] = 2,47, p < 0,05$), posiadające niższe dochody ($r = -0,08, p < 0,01$), deklarujące niewielką religijność ($F[3;916] = 2,98, p < 0,05$).

Okazało się więc, że silniej wyalienowane czuły się osoby albo zajmujące niższe pozycje w strukturze społecznej, albo silniej dotknięte skutkami kryzysu ekonomicznego.

W latach osiemdziesiątych E. Wnuk-Lipiński sformułował hipotezę, że wówczas konflikt społeczny spostrzegany był raczej w kategoriach wartości a nie interesów (silniej wyznaczanych przez położenie w strukturze społecznej) {zob. "Polacy '88", "Polacy '90"}. Z hipotezą tą zdają się korespondować nasze wyniki z lat 1986 - 1987. Natomiast dane pochodzące z początku lat dziewięćdziesiątych zdają się wskazywać, że obecnie alienacja polityczna w większym stopniu staje się także funkcją konfliktu interesów.

Referowane wyniki pozwalają też udzielić odpowiedzi na sformułowane wyżej pytanie dotyczące natury spadku poziomu alienacji w roku 1990. Otóż okazuje się, że nie było to jedynie ilościowe "wahnięcie". Obecnie silniej wyalienowane czują się inne grupy czy warstwy społeczne niż w latach osiemdziesiątych. Należą do nich te, których żywotne interesy są silniej zagrożone.

4. ALIENACJA POLITYCZNA A POGLĄDY, POSTAWY I OCZEKIWANIA POLITYCZNE

McClosky i Schaar {1965} stwierdzili, że osoby o znacznym nasileniu alienacji przejawiają (m. in.): przekonania ekstremalne (skrajnie prawicowe lub skrajnie lewicowe); zamkniętość poznawczą, niską tolerancję na wieloznaczność, autorytaryzm; oraz pesymizm, poczucie zagrożenia etc.

a) Pożądany kształt państwa

W celu zbadania, jakiego państwa pragną obecnie Polacy zastosowano narzędzie składające się z dwóch subskal: "opiekuńcze państwo socjalistyczne vs państwo liberalne" i "państwo świecko-europejskie vs państwo narodowo-katolickie" {zob. Boski 1991}.

Osoby politycznie wyalienowane okazały się mieć dość sprecyzowane poglądy polityczne. Na dziesięć badanych dylematów, aż dziewięć różni je od

osób mniej wyalienowanych. Ich poglądy charakteryzują się pewną systematycznością. Zdecydowanie zdają się one odrzucać system kapitalistyczno-liberalny i opowiadają się za socjalistycznym państwem opiekuńczym. Wartość współczynnika korelacji alienacji z całą skalą "liberalizm vs. opiekuńczość państwa" wyniosła $r = 0,365$ ($p < 0,001$). Z drugiej strony wymiar "państwo narodowo-chrześcijańskie vs. świecko-europejskie" nie okazuje się związane z natężeniem alienacji (wartość współczynnika korelacji wyniosła $r = -0,02$ ($p < 0,1$)). Analiza odpowiedzi na poszczególne pozycje wskazuje jednak, że osoby silniej politycznie wyalienowane opowiadają się za państwem świeckim i rozdziałem państwa od Kościoła. Z drugiej jednak strony z ich przekonań zdaje się przebijać poczucie bezradności oraz zagrożenia kulturowej i państwowej suwerenności.

b) Zamkniętość poznawcza/autorytaryzm

Przypomnijmy, że w latach osiemdziesiątych bardziej bezsilne czuły się osoby mniej autorytarne (czy, innymi słowy, bardziej autorytarne, silniej przeżywały polityczną skuteczność). W roku 1991 okazało się, że osoby czujące się bardziej wyalienowane przejawiały też nieco wyższy poziom autorytaryzmu: $r = 0,06$ ($p < 0,03$); przy czym ciężar tej zależności spoczywa na bezsilności: $r = 0,08$ ($p < 0,01$) (związek autorytaryzmu z wyobcowaniem okazuje się nieistotny: $r = 0,03$ ($p < 0,1$)). Możemy zatem zaryzykować twierdzenie, że związki alienacji politycznej z autorytaryzmem w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych okazują się przeciwne.

c) Obawy

Osoby bardziej wyalienowane przeżywały też silniejsze obawy ($r = 0,385$, $p < 0,001$). Przy bardziej szczegółowej analizie okazało się, że osoby te przejawiały znaczny poziom obaw we wszystkich badanych sferach. I tak, sądziły, że w ciągu najbliższych lat czeka je i/lub kraj: zubożenie ($F[1;913] = 90,01$, $p < 0,0001$), zagrożenie bezpieczeństwa publicznego ($F[1;916] = 25,76$, $p < 0,0001$), bezrobocie ($F[1;916] = 31,11$, $p < 0,0001$), pogorszenie stanu zdrowia i środowiska ($F[1;915] = 48,83$, $p < 0,0001$), agresja i brak tolerancji w życiu publicznym ($F[1;917] = 63,95$, $p < 0,0001$), totalitaryzm i władza klik ($F[1;911] = 58,79$, $p < 0,0001$) {zob. Skarżyńska, Chmielewski 1991}.

5. PRZYNALEŻNOŚĆ DO ORGANIZACJI SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH

Wyniki licznych badań pokazują, że osoby należące do organizacji społeczno-politycznych przejawiają niższy poziom alienacji. Przy czym:

- członkowie organizacji politycznych posiadają niższy poziom alienacji politycznej od członków innego typu organizacji i osób niezrzeszonych;

— z niższym poziomem alienacji politycznej wiąże się przynależność do organizacji położonych centralnie w systemie politycznym (przynależność do organizacji opozycyjnych nie musi wiązać się z niższym poziomem alienacji); np. w Polsce lat osiemdziesiątych członkowie PZPR i OPZZ czuli się mniej bezsilni i wyobcowani od niezrzeszonych, natomiast osoby silnie wyalienowane deklarowały silniejszą identyfikację z Kościołem katolickim {zob. Korzeniowski 1991a}.

W roku 1991 nie stwierdzono, by przynależność do partii politycznych wiązała się z niższym poziomem bezsilności czy wyobcowania, jednocześnie - przypomnijmy - osoby czujące się bardziej wyobcowane deklarowały mniejszą religijność — odwrotnie niż w latach osiemdziesiątych.

6. OCENY INSTYTUCJI PAŃSTWA, UGRUPOWAŃ POLITYCZNYCH I POLITYKÓW

Istnieją liczne dane wskazujące, że osoby politycznie wyalienowane krytycznie spostrzegają system społeczny i polityczny {Miller 1967; Aberbach, Walker 1972; Schwartz 1973; Wagoner 1976; Long 1976, 1978, 1979; Cox, Wood 1980; Barth, Baba 1982 i in.}. Stwierdzono też, że nie mają one zwyczaju darzyć respektem przedstawicieli władz {Heaven Bester 1986}. S. Long (1980) zaobserwował, że alienacja polityczna jest dobrym predyktorem dążeń do politycznej zemsty (sankcjonowania zbrodni politycznych jako metody zmiany społecznej). W badaniach zrealizowanych w latach 1986 - 1987 w Polsce okazało się, że krytyczna percepcja systemu społeczno-politycznego wielokrotnie okazała się najsilniejszym predyktorem poczucia alienacji politycznej {zob. Korzeniowski 1991a}. Na marginesie warto dodać, iż D. Schwartz utrzymuje, że osoby wyalienowane są krytyczne czy obojętne wobec oficjalnego systemu politycznego (centralnych jego obszarów), nie zaś całości sceny społeczno-politycznej i mogą być nastawione przychylnie wobec aktorów (postaci, ugrupowań) opozycyjnych czy antyestablishmentowych {Schwartz 1973}.

W roku 1991 badaliśmy stosunek do trzech grup aktorów sceny politycznej - instytucji państwa, partii i ugrupowań politycznych oraz polityków. Spośród badanych dwunastu instytucji państwa aż dziesięć zostało uznanych przez osoby wyalienowane za źle służące Polsce⁵. Przeświadczeniu temu oparły się jedynie wojsko i sejm (instytucje: najbardziej i najmniej popularna w Polsce w momencie badania). Okazało się ponadto, że alienacja polityczna oznacza brak integracji z dominującym w momencie badania "ładem postsolidarnościowym" i silne tendencje prolewicowe. Osoby silniej wyalienowane uznały prawie wszystkie partie i ugrupowania postsolidarnościowe (z wyjątkiem Unii Demokratycznej i mało znanego Porozumienia Ludowego), za "źle służące Polsce", zaś za "dobrze służące" — ugrupowania postkomunistyczne i Partię X⁶. Stwierdziliśmy wreszcie, że

⁵ Szczegółowe wyniki pomieszczono w raporcie wykonanym na zlecenie Prezydium PAN {Korzeniowski 1991d}.

⁶ Zob. przypis 5.

alienacja polityczna wiązała się z odrzuceniem przede wszystkim ekipy sprawującej władzę oraz postaci silnie ją wspierających. Przeważają tu politycy wywodzący się z obozu solidarnościowego, składającego się ku chadecji. Z drugiej strony osoby politycznie wyalienowane skłaniają się ku politykom, którzy albo sami, albo ich zwolennicy wywodzą się z ugrupowań komunistycznych czy przez nie zdeterminowanych⁷. Warto też dodać, że osoby silnie wyalienowane odrzucały więcej aktorów sceny politycznej, niż były w stanie zaakceptować.

7. ALIENACJA POLITYCZNA A ZACHOWANIA POLITYCZNE (WYBORCZE)

Wśród badaczy zjawiska dominują poglądy, że osoby wyalienowane skłonne są przede wszystkim albo do buntu wobec, albo do wycofania z aktywnego życia politycznego (tzw. apatii – tak w planie praktycznym, jak i poznawczym) [zob. Dean 1960, Keniston 1965, Schwartz 1973, Nachmias 1974, Winkler i in. 1981 - 82, Korzeniowski 1986, 1991a].

Znaczna część badań dotyczy zachowań wyborczych. Istnieją liczne dane wskazujące, że osoby bardziej wyalienowane częściej bojkotują wybory i mają do nich negatywny stosunek [zob. Thompson, Horton 1960]. Przy okazji dyskusowania tych wyników podniesiona została istotna kwestia. W. E. Thompson i J. E. Horton wyrażają sugestię, że za bojkot wyborów ogólnokrajowych bardziej odpowiedzialne może być wyobcowanie, natomiast za bojkot wyborów lokalnych - bezsilność. Autorzy, nie bez zdroworozsądkowych podstaw, sugerują, że łatwiej jest bezpośrednio oddziaływać na działalność radnego niż prezydenta [Thompson, Horton 1960].

W naszych badaniach zrealizowanych w roku 1991 stwierdziliśmy, że osoby silnie przeżywające alienację polityczną częściej deklarowały gotowość oddania głosu na Partię "X" oraz Sojusz Lewicy Demokratycznej, podczas, gdy osoby jej nie odczuwające gotowe były głosować na ugrupowania polityczne wywodzące się z opozycji lat osiemdziesiątych⁸. Tak więc także i przy bezpośrednich deklaracjach wyborczych ujawniła się predylekcja osób politycznie wyalienowanych dla ugrupowań lewicowych czy antyestablishmentowych.

Analizowaliśmy także związek alienacji politycznej z deklarowanym udziałem w wyborach. Stwierdziliśmy, że osoby o znacznym nasileniu alienacji politycznej znacznie częściej twierdziły, że nie zamierzają w nich uczestniczyć. Bardziej skrupulatna analiza ujawniła tu jednak interesujące zjawisko. Otóż okazało się, że na decyzję wzięcia udziału w wyborach żadnego wpływu nie okazał się mieć pierwszy komponent alienacji - poczucie bezsilności. Natomiast wybory bojkotowały przede wszystkim osoby silnie wyobcowane⁹. Zdaje się to wskazywać, że udział w wyborach nie zależał od

⁷ Zob. przypis 5.

⁸ Zob. przypis 5.

⁹ Zob. przypis 5.

poczucia skuteczności — wiary w możliwość wywarcia wpływu, a ich bojkot - od poczucia bezsilności czy bezradności. Można natomiast sądzić, że udział w wyborach bądź ich bojkot był przede wszystkim "dawaniem świadectwa". Być może znaleźliśmy tu potwierdzenie dla sugestii wyrażonej przez Thompsona i Hortona (ibidem), choć, co trzeba odnotować, nie dysponujemy danymi o związku między alienacją polityczną a udziałem w wyborach samorządowych.

8. PODSUMOWANIE

Przedstawione wyniki pozwalają uchwycić kilka istotnych rysów alienacji politycznej w Polsce w warunkach transformacji systemu społeczno-politycznego.

Po pierwsze, omawiane zjawisko wykazuje znamiennej zmienność w czasie. Tuż po upadku systemu realnego socjalizmu i przejęcia władzy przez polityków wywodzących się z "Solidarności" nastąpił wyraźny spadek alienacji politycznej, jednakże niedługo potem wzrósł do poziomu wyższego niż w latach osiemdziesiątych. Owa zmiana nie wydaje się być czysto ilościowa. Obecnie silniej wyalienowane zdają się czuć inne społeczeństwa niż w latach osiemdziesiątych. Wyrziliśmy przypuszczenie, że obecnie większą rolę w genezie alienacji odgrywa deprywacja istotnych, żywotnych interesów/potrzeb.

Po drugie, okazało się, że obecnie alienacji politycznej towarzyszą (sprzyjają — ?) inne orientacje ewaluatywne niż w latach osiemdziesiątych — np. orientacja autorytarna. W zmianie tej dostrzec można rolę swoistego dopasowania/niedopasowania między systemem społeczno-politycznym, a orientacjami ewaluatywnymi. System autokratyczny (mimo, że w fazie zwijania się) nie dostarczał możliwości przeżywania poczucia skuteczności osobom kierującym się wewnętrznymi orientacjami ewaluatywnymi, inaczej zaś rzecz się miała z osobami autorytarnymi. Obecnie, gdy powstały zręby systemu demokratycznego, wydaje się być na odwrót.

Po trzecie stwierdziliśmy, że przynależność do partii politycznych nie daje obecnie poczucia skuteczności czy identyfikacji z systemem politycznym (ani też z nich nie wynika). Wydaje się to naturalne w sytuacji powstawania partii politycznych i rodzenia się systemu parlamentarnego. Zwróćmy jednakże uwagę, że identyfikacja z instytucją znajdującą się na obrzeżach systemu czy wręcz w opozycji wiąże się z silniejszym poczuciem alienacji, podczas gdy identyfikacja z centralnie położonymi instytucjami - z niższym jej natężeniem. Jak łatwo się domyśleć, w ten sposób interpretujemy rolę zmiany położenia kościoła katolickiego na arenie politycznej między latami osiemdziesiątymi a dziewięćdziesiątymi.

Stwierdziliśmy także, że osoby silniej wyalienowane politycznie mają zdecydowanie prosocjalistyczne oczekiwania dotyczące kształtu państwa. Okazują się one też bardziej krytycznie spostrzegać scenę polityczną. Przy czym nasze wyniki potwierdzają tezę D. Schwartza, iż osoby politycznie wyalienowane są krytyczne wobec czy odrzucają przede wszystkim centralne

obszary systemu politycznego i mogą zachować ustosunkowania pozytywne wobec obszarów peryferycznych czy pozostających w opozycji.

Po piąte wreszcie stwierdziliśmy, że zachowania wyborcze mają charakter raczej "dawania świadectwa" niż praktycznego oddziaływania na rzeczywistość polityczną. Konkluzja ta stanowić może przyczynek do rozważań nad reminiscencjami poprzedniego systemu społeczno-politycznego. Jak się wydaje, wciąż pokutuje przekonanie, że w ramach porządku konstytucyjnego trudno jest wywrzeć wpływ na sytuację polityczną czy własną sytuację.

Zwraca uwagę szczególnie rodzaj kontestacji panującego porządku politycznego przez osoby silniej politycznie wyalienowane. Po pierwsze, odrzucają one rządzące elity i opowiadają się za siłami antyestablishmentowymi, a z drugiej, odmawiają one tzw. partycypacji legalnej (legitimate participation). Stwarzać to może obawę, że ufać one mogą w skuteczność pozakonstytucyjnych sposobów wywierania wpływu na rzeczywistość społeczno-polityczną.

Bibliografia

- Aberbach J., Walker J., *Political trust and racial ideology*, w: *Alienation and the Social System*, pod red. Finiftera A., New York: John Wiley and Sons
- Abramson P. 1972, *Political efficacy and political trust among black schoolchildren: Two explanations*, Journal of Politics, 34
- Aiken M., Hage J. 1966, *Organization, alienation: a comparative analysis*, American Sociological Review, 31, 497 - 507
- Barakat H. 1969, *Alienation: A process of encounter between utopia and reality*, British Journal of Sociology, 20, 1 - 10
- Barth R. T., Baba V. V. 1982, *Alienation among professional engineers; a Canadian-American Comparison*, Relations Industrielles, 37, 126 - 140
- Boski P. 1991, *Jak wartości społeczno-polityczne dzieliły elektoraty pretendentów do Belwederu w wyborach prezydenckich 1990?*, w: "Polski wyborca '90. Psychospołeczne studia nad wyborami prezydenckimi", Wyd. Instytut Psychologii PAN, Warszawa
- Citrin J., McClosky H., Schanks J. M., Sniderman P. M. 1972, *Personal and political sources of political alienation*, British Journal of Political Science, 5, 1 - 31
- Cox H., Wood J. R. 1980, *Organizational structure and professional alienation: the case of public school*, Peabody Journal of Education, *, 1 - 6
- Czapiński J. 1979, *Wokół problemu humanizmu w psychologii*, Przegląd Psychologiczny, XXII, 2
- Dean D. G. 1961, *Alienation: Its meaning and measurement*, American Sociological Review, 26(5), 753 - 758
- Finifter, Ada W. 1970, *Dimensions of political alienation*, American Political Science Review, 64, 389 - 410
- Fromm E. 1979, *The Sane Society*, London, Rutledge and Kegan Paul
- Heaven P. C., Bester C. L. 1986, *Alienation and its psychological correlates*, Journal of Social Psychology, 126(5), 593 - 598
- House J. S., Mason W. M. 1975, *Political alienation in America: 1952 - 1968*, American Sociological Review, 40, 123 - 147
- Jasińska-Kania A. 1989, *Moral values and political attitudes*, w: *Social and Moral Values. Individual and Societal Perspectives*, pod red. Eisenberga N., Reykowskiego J., Stauba E., Hillsday'ego, Lawrence Erlbaum

- Korzeniowski K. 1987, *Poczucie podmiotowości-alienacji politycznej*, Studia Psychologiczne, XXV/2, 81/101
- Korzeniowski K. 1989, *Perception of the sociopolitical system and sense of political autonomy-alienation*, w: *Social and Moral Values. Individual and Societal Perspectives*, pod red. Eisenberga N., Reykowskiego J., Stauba E., Hillsday'ego, Lawrence Erlbaum
- Korzeniowski K. 1990, *O dwóch psychologicznych podejściach do problematyki alienacji*, Przegląd Psychologiczny, XXXIII(1), 121 - 145
- Korzeniowski K. 1991a, *Poczucie podmiotowości-alienacji politycznej. Uwarunkowania psychospołeczne*, Wydawnictwo Nakom, Poznań
- Korzeniowski K. 1991b, *Anomia polityczna w pierwszej turze wyborów prezydenckich*, w: *Polski wyborca 1990. Psychospołeczne studia nad wyborami prezydenckimi*, Wyd. Instytut Psychologii PAN, Warszawa:
- Korzeniowski K. 1991c, *Political anomie in Poland*, referat na Fourteenth Annual Scientific Meeting of International Society of Political Psychology, Helsinki, 1 - 5 lipca 1991c
- Korzeniowski K. 1991d, *Anomia polityczna, alienacja polityczna i autorytaryzm w przededniu wyborów parlamentarnych 1991*, w: *Psychospołeczne wyznaczniki preferencji wyborczych: Stan świadomości Polaków w przeddzień wyborów parlamentarnych*, Raport przygotowany przez Zespół Badania Zachowań Politycznych, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1991d
- Korzeniowski K. 1992, *Political alienation and voting behavior in Poland*, referat wygłoszony na konferencji: Political stability and voting behavior in Eastern and Central Europe, Princeton N. J., 31 maja — 5 czerwca
- Korzeniowski K., Zieliński R., Daniecki W. 1983, *Podmiotowość jednostki w koncepcjach psychologicznych i organizacyjnych* Wrocław
- Long S. 1976, *Political alienation among black and white adolescents: a test of the social and political reality model*, American Politics Quarterly, 4, 267 - 303
- Long S. 1979, *Psychopolitical sources of adolescent systematic rejection*, International Journal of Political Education, 2, 247 - 272
- Long S. 1979, *Psychopolitical sources of adolescent systematic rejection*, International Journal of Political Education, 2, 247 - 272
- Long S. 1980, *Personality and political revenge: Psychopolitical Adaptation among Black and White Youth*, Journal of Black Studies, 11, 77 - 104
- McClosky H., Schaar J. H. 1965, *Psychological dimensions of anomie*, American Sociological Review, 30, 14 - 40
- Meier Dorothy L., Bell W. 1959, *Anomie and differential access to achievement of life goals*, American Sociological Review, 24(2), 189 - 202
- Miller G. A. 1967, *"Professionals in bureaucracy alienation among industrial Scientists and engineers"*, American Sociological Review, 32, 755 - 768
- Miluska J. 1990, *Czym jest sytuacja alienująca? Próba analizy psychologicznej zjawiska*, Człowiek i Społeczeństwo, t. VII, 23 - 39
- Mizruchi E. H. 1965, *Social structure and anomie in small city*, w: *Approaches, Context and Problems of Social Psychology*, pod red. Sampson E. E., New York, Prentice Hall, Inc.
- Mottaz C. J. 1981, *Some determinants of work alienation*, The Sociological Quarterly, 22, 515 - 529
- Mottaz C. 1983, *Alienation among police officers*, Journal of Police Science and Administration, 11(1), 23 - 30
- Nachmias D. 1974, *Modes and types of political alienation*, British Journal of Sociology, 25(4), 478 - 493
- Neal A. G., Rettig S. 1967, *On the multidimensionality of alienation*, American Sociological Review, 32, 54 - 64
- Neal A. G., Seeman M. 1964, *Organization and powerlessness: A test of the mediation hypothesis*, American Sociological Review, 29, 216 - 26
- Nettlet G. 1957, *A measure of alienation*, American Sociological Review, 22, 670 - 677
- Obuchowski K. 1977, *Autonomia jednostki a osobowość*, w: *Studia z psychologii emocji i osobowości*, pod red. Reykowskiego J., Owczynnikowej O. W., Obuchowskiego K., Ossolineum, Wrocław
- Ochocki A. 1980, *Dialektyka i historia*, KiW, Warszawa: 1980

- Pearlin L. I. 1962, *Alienation from work: a study of nursing personnel*, American Sociological Review, 27, 314 - 336
- Philliber W. W., Fox W. S. 1982, *Effects of socioeconomic status and perceived affluence on anomie*, Sociological Spectrum 2, 123 - 132
- Polacy 88. *Dynamika konfliktu a szanse reform* 1989, raport z badania *Sprawy Polaków '87*, C.P.B.P. 11.01, Warszawa
- Polacy 90. *Konflikty i zmiana* 1991, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa
- Pollock III P. H. 1982, *Organizations and alienation: The mediation hypothesis revisited*, The Sociological Quarterly, 23, 143 - 155
- Pope H., Ferguson M. D. 1982 - 83, *Age and anomie in middle late life: a multivariate analysis of a national sample of white men*, International Journal of Aging and Human Development, 15, 51 - 74
- Roberts B. R., *A confirmatory factor-analytic model of alienation*, w druku (maszynopis)
- Robinson J. P., Shaver P. R. 1970, *Measures of Social Psychological Attitudes* Ann Arbor, Michigan, Institute of Social Research
- Schacht R. 1971, *Alienation*, New York, Anchor Books
- Schwartz D. C. 1973, *Political Alienation and Political Behavior*, Chicago: Aldine
- Seeman M. 1975, *Alienation studies*, Annual Review of Sociology, 1, 91 - 123
- Skarżyńska K., Chmielewski K. 1991, *Obawy Polaków a preferencje wyborcze*, w: *Psychospołeczne wyznaczniki preferencji wyborczych: Stan świadomości Polaków w przeddzień wyborów parlamentarnych*, raport przygotowany przez Zespół Badań Zachowań Politycznych, Instytut Psychologii PAN, Warszawa
- Srole L. 1956, *Social integration and certain corollaries: An exploratory study*, American Sociological Review, 21, 709 - 716
- Thompson W E., Horton J. E. 1960, *Political alienation as a force in political action*, Social Forces, 38, 190 - 195
- Tomaszewski T. 1977, *Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot*, w: *Studia z psychologii emocji motywacji i osobowości*, pod red. Reykowskiego J., Owczynnikowej O. W., Obuchowskiego K., Ossolineum, Wrocław
- Wagoner C. P. 1976, *Police alienation: some sources and implications*, Journal of Police Science and Administration, 4(4), 389 - 403
- Winkler J. D., Judd C. M., Kelman H. C. 1981 - 82, *Determinants of political participation in a Canadian and United States city*, Political Psychology, 3(3 - 4), 140-161
- Zeller R. A., Neal A. G., Groat H. T. 1980, *On the reliability and stability of alienation measures: a longitudinal analysis*, Social Forces, 58, 1195 - 1205

POLITICAL ALIENATION IN CONDITIONS OF SYSTEM TRANSFORMATION IN POLAND

S u m m a r y

The article presents an attempt to confront the existing knowledge on social views and activities of people feeling alienated with the state of consciousness of alienated Poles in 1991. A difference in perception of the social and economic reality of Poland in 1991 can be ascribed to quick changes in the public life in Poland.